

ТЕОРІЯ МОВИ

Марія Скаб, Мар'ян Скаб

МЕЖІ МОВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ, АБО ЩО ЗАЛИШАЄТЬСЯ НЕОСЛОВЛЕНИМ?

У статті зроблена спроба визначити межі мовної категоризації. Автори приходять до висновку, що в мові знаходять відображення лише найважливіші уявлення про певне явище, ословлення зазнають найістотніші концептуальні ознаки, які формують у мовця стереотипні уявлення про явище і відповідно зумовлюють його поведінку.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, мовна категоризація, вербалізація знань.

Об'єкт дослідження когнітивної лінгвістики – природа і сутність знання і пізнання, результати сприйняття дійсності й пізнавальної діяльності людини, накопичених у вигляді осмисленої і приведеної в певну систему інформації, тобто вербалізоване, чи ословлене, знання.

М. Алефіренко називає знання суперечливим феноменом: воно, на думку дослідника, нетотожне істині вже тому, що на різних історичних етапах людського життя наповнюється різним змістом. На найдавнішому етапі людської цивілізації це властивість цілеспрямованої взаємодії організму з навколишнім середовищем. На пізніших стадіях освоєння світу людиною знання набували ціннісно-смыслового статусу: подіям і фактам стали давати осмислені оцінки з позиції соціальної організації людини, її досвіду й уявлень про світоустрій [1, с. 177]. Мовознавець вважає, що «на відміну від критерію буденного знання – практики, критерієм знання як феномена культури служить не стільки його відповідність дійсності, скільки той факт, якою мірою ця форма знання узгоджена із загальними ціннісно-смысловими стандартами культури. У зв'язку з цим надзвичайно важливо розрізняти два різновиди інформації: а) адитивну (всю сукупність інформації, яку можна отримати від її джерела...) і б) селективну (ту інформацію, яку відбирають для передачі й отримання), тобто найбільш значущу для людини як члена певного етнокультурного співтовариства. Зрозуміло, що для мовного кодування відбирають інформацію другого типу. Вона може бути досить віддаленою від технологічної системи мислення, але важливою для комунікативно-прагматичної діяльності» [1, с. 177–178]. Специфіку мовної когніції М. Алефіренко бачить у тому, що через мовні знаки фігури мислення (мовні образи) не просто зберігають чи передають інформацію; вони її аналізують та інтерпретують [1, с. 182].

Ми цілком погоджуємося з тими лінгвістами, які стверджують, що «уявлення, які формують картину світу, входять у значення слів у неявному вигляді; людина приймає їх на віру, не задумуючись, і часто навіть сама не помічаючи цього»; «користуючись словами, що містять неявні смисли, людина, сама того не помічаючи, приймає і погляд на світ, уміщений у них» [7, с. 7].

Відомо, що сучасній когнітивній лінгвістиці властиві такі загальні принципові настанови як: експансіонізм (виходи в інші науки), Р. Гжегорчикова називає це інтердисциплінарністю [21, с. 81], антропоцентризм (дослідження мови з метою пізнання її носія, вивчення духовної і ментальної діяльності людини), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови) і експланаторність (пояснення мовних явищ) [10, с. 25].

Досліджуючи динаміку концептуалізації сакральної сфери в українській мові на прикладі концепту ДУША [15], ми виявили, що душа була об'єктом зацікавлення різних наук. «Численні публікації з емпіричної і раціональної психології, про експериментальні дослідження душі та про досвід власної душі, про душу як орган або фізичну рідину свідчать про спроби у XVIII ст. конституювати душу як науковий об'єкт пізнання» [9, с. 221], до цього залучили теологію, медицину, фізику, хімію, літературознавство, психологію та інші науки. Вважаємо, що результати цих досліджень можуть стати в пригоді й лінгвістам для визначення не тільки вірогідності когнітивної інформації, яка стоїть за мовним вираженням концепту, про що ми вже писали [16], але й меж мовної категоризації. Висвітлення останньої проблеми і є метою цієї роботи.

Незважаючи на те, що «багато чого у людському мисленні, відчутті, діях є такого, що перебуває поза словом, що не скраплюється у слові (невербальний рівень), що ніколи не доходить до слова, що не має потреби виражатися у слові, що ховається від слова, що не може вміститися у слові,

що не може бути адекватно відображено у слові, що ще чекає на слово» [19, с. 23–24], учені вважають, що зв'язність суджень про світ є корелятом істинного існування світу. Спосіб представлення (репрезентації) знань узгоджується з соціокультурним досвідом людини – носія знань [6, с. 25].

Знання закодовані головним чином у мовній семантиці. Учені вважають, що семантика мовного знака відображає наївне поняття про річ, властивість, дію, процес, подію тощо. Наївна картина світу, яка складається віками, відображає матеріальний і духовний досвід народу – носія певної мови і тому може бути специфічною для нього у двох відношеннях. По-перше, наївна картина світу може різким чином відрізнитися від власне логічної, наукової картини того ж фрагмента світу, який є загальним для людей, що говорять різними мовами. По-друге, наївні картини світу, які ми виявляємо шляхом аналізу значень слів різних мов, можуть у деталях відрізнитися одна від одної, у той час як наукова картина світу не залежить від мови, якою її описують [2, с. 56–59].

Працюючи над мовним вираженням концепту ДУША в українській мові, ми дійшли висновку, що порівняння фактів мови із свідченнями інших наук, включно й богослов'я, дає змогу не тільки відтворити когнітивні процеси при осмисленні того чи того явища та при творенні того чи того мовного факту, ширше подивитися на етимологію та історію окремих мовних одиниць, але й кваліфікувати час їх виникнення, глибше пізнати суть явища, відокремити істинне від міфологічно нанесеного.

Ми цілком згодні з висновками А. Залізняка про те, що «якщо ж між власне лінгвістичними та іншими свідченнями є якісь систематичні схожості, то це, очевидно, є лише підтвердженням правильності отриманих результатів» [8, с. 255]. Порівняння структури концепту в різних картинах світу дає цікаві результати.

Особливо уважно сучасні дослідники почали ставитися до надбань етнографії. О. Пономарьов стверджує, що «народні світоглядні уявлення – це надзвичайно складне переплетіння архаїчних, переважно язичницьких, християнських та більш пізнього походження уявлень, в основі яких лежить не тільки віра у чудодійність, а й величезний міжпоколінний досвід людей» [13, с. 21].

Крім того, останнім часом до наукових досліджень усе більше залучають релігійні свідчення. Як зауважують дослідники, редукціоністський підхід до розуміння Всесвіту сьогодні переживає глибоку кризу, а тому міцною метафізичною основою наукової картини світу в різних сферах знання (зокрема й у лінгвістиці) поступово стає платонівська філософська традиція. Холістичний підхід Платона (ідеальне та матеріальне – це різні рівні одного і того ж буття, однієї і тієї ж універсальної субстанції; ідеальне – сутнісний, смисловий інваріант матеріального; матеріальне – реалізація, втілення ідеального) перспективний для вирішення проблем, що стоять перед концептологією. Цей підхід не перекреслює попередніх лінгвістичних студій, як стверджують деякі дослідники, а лише переносить центр ваги в інші суміжні сфери, зокрема, в релігійну філософію та теологію [18, с. 6]. На думку Л. Синельникової та В. Ільченко, «легалізуючи природу явищ, які не вкладаються в ортодоксальний матеріалізм, наука здатна формувати віру, що ґрунтується на знанні. Релігія в такому випадку стане повноправним складником науки (як і раніше багато наук виростили із фундаменту релігії), об'єктом дослідження якої буде людина як частинка Всесвіту... Витоки істини у вигляді сутностей вищого порядку лежать, таким чином, у філософсько-релігійній сфері [14, с. 153] (порівн.: «Що бачимо в природі, тому вчить і Писання. І природа, і Писання, якщо правильно будемо вникати, показують одне й те саме» (Св. Ефрем Сирин)).

І. Богачевська зараховує релігійне знання «до духовно-практичного типу знання, яке виникає в непізнавальному контексті поряд зі знанням про спілкування, побутовим знанням та знанням художнім, що об'єднує креативно-образне самовираження людей. Релігійне знання спирається на досвід, даний виключно в людському контексті. Єдиним об'єктом цього знання є процес і результати людської діяльності та спілкування. Воно пронизує всі сфери діяльності та соціальні прошарки» [3, с.4].

На думку О. Пономарьова, «християнське вчення проходило складний шлях становлення, з одного боку, вбираючи усталені конструкції системи народних вірувань, а з другого – створюючи свої теоретичні підвалини» [13, с. 12]. Учений вважає, що розбіжностей між народними віруваннями і християнським вченням було багато; до кінця вони так і не подолані, що свідчить, зокрема, про те, що народна свідомість у цьому плані дуже стійка. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті. Християнське вчення надавало пріоритет Богові, котрий один вирішував долю вмираючої людини: приймати її до себе чи ні. Водночас, за народними віруваннями, живі могли втрутитися в цей процес, усіляко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами: вмираючого кляли на землю, давали йому в руки свічку («громницю»), свердлили сволок або черінь на печі, калатали у дзвони, виконували над небіжчиком низку магічних обрядів, споряджали так, щоб він мав усе

необхідне у потойбічному світі: наприклад, кляли за пазуху калачик – дарунок для душ померлих, гроші – за перевіз тощо [13, с. 12].

Про відмінність між народною міфологією і християнськими постулатами говорить і В. Скуратівський. За народними віруваннями, після смерті Душа навечно полишає людське тіло й живе самостійним життям. Три дні вона перебуває біля небіжчика і супроводжує його в останню путь (тому впродовж цього часу не можна ховати померлих), наступні шість днів блукає довкіл помешкання (відтак до дев'ятих у хаті тримають коливо чи воду – «щоб душі було що пити»), а до сорока днів їй належить пройтися всіма стежами, якими мандрував при житті покійник. Отже, протягом сорока днів Душа оплакує свого господаря, після чого відправляється в Рай чи Пекло на постійне перебування» [17, с. 292]. Церковні ж постулати значною мірою різняться від народних вірувань. За свідченням преподобного Макарія Олександрійського, якому відкрилося видіння, два дні Душу супроводжують янголи біля оселі, потім вона возноситься на небо на поклін Богові. Там їй протягом шести днів показують оселі святих і сам Рай. Дев'ятого дня два янголи вдруге возносять Душу на поклін Богові. Спаситель дає дозвіл на ознайомлення з Пеклом та всіма муками, які терплять грішники. Це триває тридцять днів. Нарешті на сороковини Душа втретє постає перед Богом, і він остаточно визначає, де їй бути – в Раю чи Пеклі [17, с. 292].

Між народними і християнськими віруваннями є значні розбіжності також у питанні про ідею душі та духу, зокрема ідею душі «заложного» покійного. Трактуючи душу як духовну субстанцію, богослови відособлювали її від тіла, яке після смерті гинуло; життєва ж субстанція людини переносилася в душу, продовжуючи існувати в такій формі. Згідно з народними віруваннями існування людини продовжувалося як у формі душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися в тілесну субстанцію та переміщуватися в просторі. Саме цю здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і тотемічних уявлень, чудово описаних класиками української етнографії [13, с. 12–13]. Відомо, що «реальний та ірреальний простір у казках, легендах, віруваннях завжди перетинається», «один світ проникає в інший» [20, с. 19]. Чітко виражене протиставлення між світом людей і нелюдей відсутнє, грань між світом людей і світом демонів зневиразнена завдяки існуванню повір'їв у можливість циклічного перетворення людини в демонічну істоту з наступними її зворотними змінами; наявність домашніх демонів, які можуть бути створені, виховані або куплені людьми чи перейти зі світу людей до світу демонів; контакти людини з демонами; наявність «непростих», які, належачи до світу людей, живучи між людьми звичайним життям, водночас, завдяки своїм надлюдським здібностям, належать і до світу демонічних істот [5, с. 3–4]. Наприклад, мавки, за народною етимологією, «нехрещені душі померлих дітей» [20, с. 139], русалки – спочатку взагалі це були жіночі істоти – персоніфікації душ предків, пізніше так стали називати передчасно померлих дітей, дівчат та незаміжніх жінок [12, с. 302].

Звичайно, не всі вірування та обряди знайшли ословлення в мові. Так, не вербалізовані уявлення про пересування та долю душі після того, коли вона розлучилася з тілом (церква говорить про 9, 40 день, 1 рік тощо), у мові є лише слова *поминки*, *дев'ятини*, *сороковини*, тобто ословлено позицію живих: вони повинні пам'ятати (поминати) покійних у певні дні, що йде з глибокої давнини [12, с. 232, 236]. «За християнським звичаєм, поминки покійникові влаштовують на 3-й, 9-й, 40-й дні та річницю. Натомість у дохристиянську добу їх відзначали на 3-й, 7-й, 9-й, 20-й, 40-й, 70-й дні та річницю. Але це стосувалося конкретних осіб – себто це були так звані іменні поминальні обряди. Окрім них, наші пращури влаштовували й колективні обіди в кожному пору року» [17, с. 311–312].

Не знаходимо інформації про відкупні гроші, які кладуть у труну покійникові [17, с. 295–296], Л. Нідерле вважає, що звичай класти в могилу гроші на дорогу до загробного світу виник у слов'ян під чужоземним впливом, античним, у кінці язичницького періоду [12, с. 231].

Не зафіксовано мовою способу виходу душі з тіла (скажімо, крізь тім'я чи ротом із останнім подихом) [4, с. 52] («за давнім звичаєм, біля голови покійника має постійно горіти свічка, доки його не винесуть із хати; при цьому присутні спостерігають за вогником: якщо він блимає, то це душа літає довкіл тіла» [17, с. 289]).

Не знайшли спеціального відображення в мові й засоби прискорення смерті, коли людина тяжко вмирає (для цього роблять дірку в стіні, розбирають стріху, кладуть хворого на землю; а як і це не допомагає, просять паламаря подзвонити по душі, – душа почує дзвін і вийде [11, с. 238–239; 17, с. 290–291]).

Сучасний слов'янський фольклор зберіг сліди ще низки звичаїв, які належать до періоду язичництва. Це, наприклад, звичай відкривати вікна, для того щоб душа померлого могла полетіти, виніс покійника таким чином, щоб його тіло не торкнулося порога, звичай кидати камені й гілки через плече і заборона оглядатися назад при поверненні з цвинтаря, звичай одягатися в траурний одяг, пробивати мертве тіло колом, робити для виходу душі отвори в гробу, кидати каміння на

могили і т. ін. [12, с. 236]. Фольклорний матеріал, давня апологетична література, яка виступала проти залишків язичництва, їх численні пережитки, які були виявлені в усіх слов'янських народів, надають настільки вагомі факти, що, на думку Л. Нідерле, «значну частину сучасної слов'янської демонології ми можемо віднести до язичницького періоду і доповнити її давніми джерелами», «і тепер народні вірування залишаються такими ж, якими були тисячу років назад, а визнавши їх загальний давній характер, ми вправі й окремі явища, які випадково не знайшли підтвердження в найдавніших джерелах, вважати давніми, язичницькими» [12, с. 299].

Не зафіксовано в наївній мовній картині світу й перипетії душі на Страшному суді, коли «мають піднятися з могил усі мерці, щоб разом одзвітуватися за свої вчинки», «після Страшного суду грішники підуть у вічне Пекло, а праведники вознесуться на небеса» [17, с. 301]. На думку В. Скуратівського, в уявленнях про Страшний суд тісно переплелися як міфологічні, так і християнські вірування, що значною мірою ускладнює чітке розмежування їх. Незаперечним є те, що і давня, і новітня релігії сходяться в поглядах про неминучий кінець існування людства, після чого розпочнеться нова ера [17, с. 302].

Отже, у мові знаходять відображення лише найважливіші уявлення про певне явище, ословлення зазнають найістотніші концептуальні ознаки, які формують у мовця стереотипні уявлення про явище і відповідно зумовлюють його поведінку: зокрема, формування в мовців уявлень про існування визначальної для людини безсмертної душі, яка вимагає добродетельності, зумовлювало й відповідну поведінку людини.

Можемо припустити, що мова зберігає всю найвагомішу інформацію про основні закони буття, світовий досвід пізнання дійсності. Свідчення теології, етнографії, філософії, біоенергетики, фізики тощо підтверджують основну інформацію, зафіксовану мовою, тобто дають змогу виявити елементи об'єктивних, істинних знань про людину та світ, що її оточує. Вони є перспективними для глибшого пізнання суті явищ і їх ословлення в мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
2. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры: «Вост. лит.» РАН, 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика: синонимические средства языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. – VIII с., 472 с.
3. Богачевская И. В. Язык религии в контексте национального самосознания / И. В. Богачевская ; НАН Украины. Ин-т философии им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К., 1999. – 180 с.
4. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк ; ред. М. Горбаль. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – 263 с.
5. Гриценко П. Ю. До проблеми лінгвістичного опису українського демонікону / П. Ю. Гриценко // Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – С. 3–18.
6. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
7. Зализняк Анна Ключевые идеи русской языковой картины мира / Анна А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А. Д. Шмелев. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 540 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
8. Зализняк Анна А. Многочисленность в языке и способы ее представления / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 671 с. – (Studia philologica).
9. Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 718 с.
10. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / Михайло Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.
11. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : Історично-релігійна монографія / Іван Огієнко. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
12. Нідерле Л. Славянские древности / Любор Нідерле ; [пер. с чеш. Т. Ковалевой и М. Хазанова]. – [2-е изд.]. – М. : Алтейа, 2001. – 590 с.
13. Пономарьов А. П. Царина народної уяви та її класичні розробки / А. П. Пономарьов // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 5–24.
14. Синельникова Л. Объединительная роль информационных потоков: материальное и идеальное, конечное и бесконечное, божественное и человеческое / Л. Синельникова, В. Ильченко // Південний архів : зб. наук. праць. – Філологічні науки. – Вип. XXIV. – Херсон, 2004. – С. 151–160.
15. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб ; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
16. Скаб М. В. Проблема істинності та верифікації зафіксованої мовою інформації // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Вип. 20. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 58–63.
17. Скуратівський В. Русалії / В. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

18. Степаненко В. А. Слово / Logos / Имя – имена – концепт – слова : сравнительно-типологический анализ концепта «Душа. Seele. Soul» (на материале русского, немецкого и английского языков) : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» и 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / В. А. Степаненко. – Иркутск, 2006. – 38 с.

19. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / Ольга Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 300 с.

20. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей ; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 216 с.

21. Grzegorzczkova R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej / R. Grzegorzczkova. – [wyd. trzecie, poprawione i rozszerzone]. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 182 s.

Maria Skab, Marian Skab

Limits of Language Categorization or What is Left Non-Verbalized?

The article deals with an attempt to define limits of the language categorization. The authors come to the conclusion that only the most important conceptions about certain phenomena are reflected in a language; the most important conceptual features which form a stereotypical concept of a phenomenon and determine its behaviour are verbalized.

Key words: cognitive linguistics, language categorization, knowledge verbalization.

Ярослав Поліщук

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА:
ДОСВІД ЛІМІНАЛЬНОСТІ**

У статті розглянуто досвід лімінальності у творенні української літературної мови впродовж XIX-XX століть, детермінований дихотомією чуттєвого та раціонального. Перший культивований як виразник «материнського» коду колонізованої нації. Набуття другого засвідчує творчість провідних письменників межі XIX-XX ст. та 20-х років. Попри минулі спроби модернізації, літературна мова нині знову переживає лімінальну ситуацію.

Ключові слова: літературна мова, лімінальність, раціональне та чуттєве, національна ідентичність, література, традиція, колоніалізм.

Осмилення сучасної ситуації та становища української літературної мови неможливо уявити без екскурсу в її минуле, без обумовлення того характеру нормативної мовної комунікації, який закладався в XIX-XX столітті, зазнаючи певної еволюції та змінюючись з огляду на суспільно-культурні контексти. Наша увага буде привернута до своєрідної дихотомії раціонального та чуттєвого чинників, яка упродовж останніх сторіч визначала нормативну модель української мови. Балансування на межі раціонального та чуттєвого визначає винятковий досвід лімінальності, який характеризує українську мову на різних рівнях її функціонування. Нагадаємо, що в основі цього терміна (англ. *liminality*, що походить від лат. *limen*, тобто поріг) – вказівка на невизначеність існування поміж двома просторовими або часовими сферами, станами, проміжний статус, не завершений (з певних стійких причин) процес. Лімінальність як концепт набула популярності в наукових студіях останнього часу [16], зокрема щодо української культури цю категорію цілком логічно застосувати [9, с. 323].

Випадає наголосити, що досвід лімінальності накладається не тільки на історію української літературної мови, що розвивалась у непростих, нерідко драматичних умовах колоніальної залежності. Ця проблема не вичерпана й донині, ба більше – сьогодні вона знову актуалізується з огляду на суперечливі культурні реалії України, котра не забезпечує державній мові належних прав та спонукає до її маргіналізації в суспільному житті. Дослідники сходяться в оцінці, що «стан, в якому опинилась на сьогодні українська мова в Україні, не відповідає її конституційному статусу державної і може бути кваліфікований як критичний» [8, с. 92-93].

Опозиція раціонального і чуттєвого в цьому разі остільки істотна й інтригоносна, що культ чуттєвості належить до засадничих ознак української національної ментальності (науковці нерідко означають його як українську кордоцентричність [13, с. 58]) й великою мірою визначив мовний узус